

باز شناسی ویژگی‌های کالبدی- فضایی بافت قدیم شهر در ایران

دکتر میرسعید موسوی*، دکتر حمید ماجدی**، دکتر فرح حبیب***

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۸۸/۱۲/۱۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۸۹/۱۱/۲۵

چکیده

آنچه که اکنون بافت قدیم شهر نامیده می‌شود، زمانی به عنوان یک کلیت شهری از حیاتی کامل و کارآمد برخوردار بود که تکامل و کارآمدی آن محصول تعامل انسان و طبیعت بود که در طول قرن‌ها و به واسطه اندیشه عمیق یا آزمون و خطاهایی مکرر به تعادل رسیده بود. هر چند که اکنون بافت قدیم شهر در ایران، با مفاهیمی چون فرسودگی، ناکارآمدی و بلاتکلیفی همراه است، اما بهترین ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی، تاریخی و معماری هر شهر در آن نهفته است. به نظر می‌رسد بیشترین مشکلات مرتبط با بافت قدیم شهر در ایران ناشی از عدم شناخت دقیق ماهیت آن و عدم تلاش برای تطبیق آن ماهیت با شرایط معاصر می‌باشد.

در این راستا، در این مقاله علاوه بر ارائه تعریفی روشن از بافت قدیم، ویژگی‌های کالبدی- فضایی آن در شهرهای ایران همراه با تأثیر تحولات معاصر به روش تحلیلی- توصیفی بررسی شده است.

واژه‌های کلیدی

شهر، بافت قدیم، ساختار، کالبدی- فضایی

* دکترای شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (مسئول مکاتبات)
Email: msmoosavi@iaut.ac.ir

** استاد دانشکده هنر و معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

*** استاد دانشکده هنر و معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۱-۱-۱ مقدمه

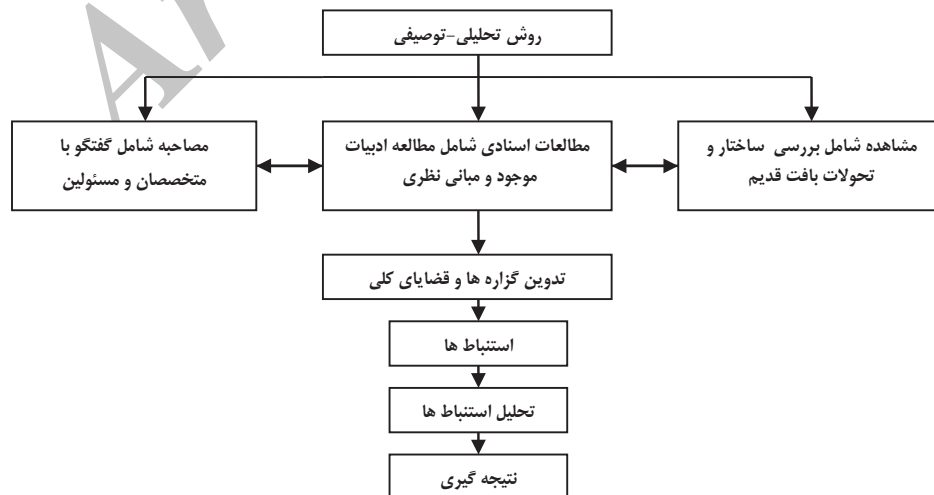
روش پژوهش

روش اصلی مورد استفاده در این تحقیق روش تحلیلی-توصیفی است و برای جمع‌آوری اطلاعات، از روش اسنادی استفاده شده است. در مواردی که اطلاعات تکمیلی مورد نیاز بوده، از روش‌های دیگر مانند مشاهده شامل حضور در محدوده بافت قدیم برخی شهرها و بررسی ساختار و تحولات انجام شده و مصاحبه با متخصصان و افراد صاحب نظر استفاده شده است. شکل ۱، شمایی از روش تحقیق را نشان می‌دهد.

پیشینه توجه به بافت قدیم شهر

انقلاب صنعتی و پیامدهای آن باعث شد اندیشمندان بسیاری در سطح جهان موضوع توجه به مراکز تاریخی و بافت قدیم شهرها را مورد تأکید قرار دهند. تا قبل از سال ۱۹۰۰ میلادی توجه به شهر اکثراً با دید فلسفی همراه بود و عملاً از سال ۱۹۳۰ م. به بعد با تشکیل کنگره‌ها و گردهمایی‌هایی، توجه به بافت قدیم شهر حالت تخصصی‌تر و فنی‌تری به خود گرفت (کالترنی و پوراحمد، ۱۳۸۴، ۱۰۴) و موجب ارتقاء به سطوح بالاتر فعالیت‌های مرتبط با این موضوع شد. طی دهه‌های اخیر، توجه به بافت قدیم شکل‌های گوناگونی به خود گرفته و ظهور و گسترش سایر رشته‌های علمی مرتبط با برنامه‌ریزی و طراحی شهری نیز به گسترش و تنوع افکار، اندیشه‌ها و نظریه‌های مربوط به شهر، شهرنشینی و تحولات آن کمک کرده است. چکیده‌ای از نتایج برخی کنگره‌ها و گردهمایی‌های بین‌المللی که بیشترین تأثیرات را به همراه داشته در جدول ۱ ارئه شده است.

شهر در دوران قبل از توسعه صنعتی و ابعاد کارکردی و اجتماعی تازه؛ مجموعه‌ای بود که در رابطه با میزان برخورداری از موهبت‌های بوم‌شناختی منطقه خود و در رابطه با قدرت مالی، جمعیتی و تولیدی که اندوخته بود و تسلطی که بر سرزمین‌های اطراف خود داشت، وسعت کالبدی- فضایی پیدا می‌کرد و روند توسعه پدیده‌های جمعیتی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و شهری آن نیز، به خاطر کندی نسبی و شرط‌پذیری‌های متقابل و اکثراً غیر قابل پیش‌بینی و پیشگیری، به شکلی بود که می‌توانست ساختار کالبدی- فضایی هماهنگی را به‌وجود آورد (فلامکی، ۱۳۸۴، ۲۳). بنابراین با مرور سابقه تاریخی بافت قدیم شهرهایی که دارای ریشه تاریخی هستند، می‌توان روندهای مشترکی - با اندکی تفاوت‌های زمانی یا مکانی - در شکل‌گیری و توسعه ساختار کالبدی- فضایی همه آنها سراغ گرفت که حاکی از نظام‌مند بودن فعالیت‌های انسان در طول تاریخ شهرنشینی است و همین موضوع باعث شده که ویژگی‌های مشترک بسیاری در ساختار کالبدی- فضایی بافت قدیم بسیاری از شهرهای تاریخی ایران نیز قابل تشخیص باشد. در اصل این ویژگی‌های مشترک، الگوهایی کالبدی- فضایی هستند که با اندک تفاوت‌های متأثر از مسائل بومی، فرهنگی و اقلیمی هر منطقه تکرار شده‌اند. بازشناسی این ویژگی‌ها در بافت قدیم شهرهای ایران همراه با ریشه‌هایشان و بررسی تأثیر تحولات معاصر در دگرگونی آنها به شیوه تحلیلی- توصیفی، چارچوب نظری پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد.

شکل ۱. ساختار کلی روش تحقیق

جدول ۱. چکیده نتایج کنگره‌ها و گردهمایی‌های بین‌المللی در زمینه بافت قدیم شهر

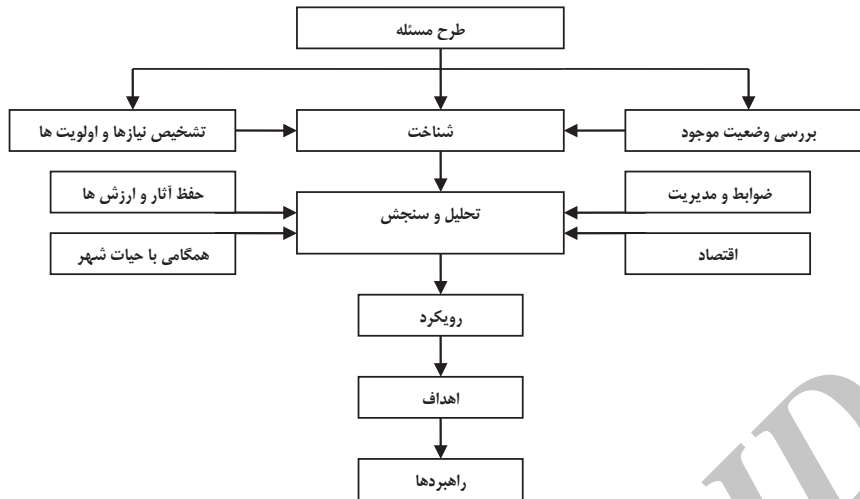
کنگره یا سازمان	عنوان قطعنامه	سال (میلادی)	اهداف و پیشنهادات
کنگره بین‌المللی معماران مدرن	منشور آتن	۱۹۳۱	حذف محدوده‌های ناسالم و فاقد ارزش به منظور بهبود کارکرد و حفظ ارزش‌های معماری بافت
یونسکو	معاهده لاهه	۱۹۵۴	حفظ ارزش‌های فرهنگی
کنگره بین‌المللی معماران مدرن	بیانیه گوینو	۱۹۶۰	بهبود کارکرد اجتماعی در بافت قدیم شهر و رفع نابسامانی‌ها و پاسخگویی به نیازهای ساکنان
کنگره ونیز	بیانیه ونیز	۱۹۶۴	بهبود ساختار کالبدی و تداوم کارکرد تاریخی با حداقل مداخلات
ایکوموس	بیانیه ایکوموس	۱۹۶۷	احترام و توجه بیشتر به آثار تاریخی به عنوان بخشی از هویت فرهنگی، تشکیل انجمن‌های حفاظت از آثار تاریخی و تدوین چارچوب‌هایی برای مداخله در بافت‌های تاریخی و قدیم شهر
ایکوموس	بیانیه بوداپست	۱۹۷۲	قائل شدن ارزش به آثار تاریخی و باززنده سازی آنها با عملکرد مناسب
کمیته وزیران شورای اروپا	نیانیه آمستردام	۱۹۷۵	توجه بیشتر به بناها و بافت‌های ارزشمند در سیستم برنامه‌ریزی شهری همراه با آموزش و مشارکت عمومی اقشار مختلف جامعه
ایکوموس	منشور فلورانس	۱۹۸۲	توجه به باغ‌های تاریخی برای حفظ بافت کالبدی
کمیته مکزیکو ایکوموس	بیانیه ترینیدا	۱۹۸۲	توجه بیشتر به تداوم معماری بومی از طریق تدریس آن در دانشگاه
کمیته ملی یونسکو در ایتالیا	بیانیه رم	۱۹۸۳	ایجاد هماهنگی بیشتر بین مسائل علمی، هنری، اداری و اجرایی مربوط به آثار تاریخی
اجلاس عمومی ایکوموس	منشور واشنگتن	۱۹۸۷	توجه به آثار و بافت‌های ارزشمند در سطح کلان شهری و منطقه‌ای
اجلاس عمومی یونسکو	بیانیه لوزان	۱۹۹۰	توجه به مشارکت عمومی، آموزش و تبادل اطلاعات در موضوع حفاظت از آثار و میراث باستانی
شورای اروپا	معاهده ماستریخت	۱۹۹۲	توسعه پایدار با توجه به میراث فرهنگی و مشارکت مردم
سازمان ملل	بیانیه استکهلم	۱۹۹۸	هماهنگی حفاظت و توسعه با احترام به ارزش‌های فرهنگی و تدوین ضوابط و آیین‌نامه‌ها
ایکوموس	بیانیه مکزیکوسیتی	۱۹۹۹	بهره‌گیری از قابلیت‌های آثار تاریخی برای جذب گردشگر در راستای توسعه پایدار

جهانی در مداخلات سطح میانی بافت شهر، از یک الگوی ثابت تبعیت کرده‌اند که ساختار شماتیک این الگو را می‌توان در قالب شکل ۲ نشان داد.

مفهوم بافت قدیم شهر در ایران

واژه بافت، بیشتر به شکل «بافت شهر» واژه‌ای است که امروزه به طور مکرر در ادبیات معماری و شهرسازی به کار می‌رود و به نظر می‌رسد واژه‌ای است کاملاً ملموس برای عام و خاص. این واژه در اصل از علم زیست‌شناسی اقتباس شده و بیان‌کننده موجودیت زنده، پویا و تغییر پذیر شهر است. بافت هر شهر، نخست، دانه‌بندی کالبدی شهر یعنی فضاهای پر و خالی، مقدار آنها و چگونگی رابطه و حد نزدیکی آنها را مشخص می‌کند و دوم، شبکه ارتباطات و نحوه دسترسی و خصوصیات کلی راه‌ها و کوچه‌ها را آشکار می‌نماید و سوم، چگونگی و نحوه توزیع فضایی فعالیت‌ها را بیان می‌دارد و چهارم، نحوه شکل‌گیری و مراحل رشد و توسعه شهر را در طی تاریخ منعکس می‌کند (توفیقی، ۱۳۷۶، ۱۲۵). به عبارت دیگر، نحوه استقرار واحدها و عناصر معماری - شهری

علی‌رغم سابقه طولانی چنین مباحثی در جهان، پیشینه توجه به بافت قدیم در ایران به حدود نیم‌قرن پیش باز می‌گردد و در اکثر موارد، این فعالیت‌ها متأثر از سوابق کشورهای اروپایی در حفاظت از ثروت‌های فرهنگی - تاریخی بوده و هیچ‌گاه موجب ارتقاء به سطوح بالاتر فعالیت‌های مرتبط با این موضوع نشده است. گذشته از مطالعات و تهیه گزارش‌های جزئی، سابقه اولین اقدام علمی در زمینه بافت قدیم شهر در ایران به سال ۱۳۴۹ و برگزاری کنگره بین‌المللی معماران بر می‌گردد (کلانتری و پوراحمد، ۱۳۸۴، ۱۸۱) و پس از آن سمینارها و تحقیقات متعددی در این زمینه انجام شده که حاصل این سمینارها و فعالیت‌ها تولید دانش و دیدگاه‌های جدید و اقداماتی چون تهیه طرح‌های روان‌بخشی، بهسازی شهری، محورهای فرهنگی - تاریخی، نوسازی و بازسازی بافت‌های مسئله دار شهری، عمران و بهسازی، حفظ، احیا و باز زنده‌سازی بافت تاریخی و قدیم در شهرهای مختلف شد. در کل می‌توان گفت که در سال‌های اخیر بیشترین تجربه در زمینه مسائل بافت قدیم شهر در جامعه مهندسان مشاور معماری و شهرسازی اتفاق افتاده است که بسیاری از این اقدامات به تقلید از مطالعات و برنامه‌های

شکل ۲. ساختار کلی پروژه‌های مطالعاتی بافت قدیم شهر در ایران

ش. شکل گرفته و به دنبال فرسودگی کالبدی و فقدان استانداردهای ایمنی، استحکام، خدمات و زیرساخت‌های شهری علی‌رغم برخورداری از ارزش‌های هویتی، از منزلت مکانی و سکونتی پایین برخوردار است. این در حالی است که محیط‌های شکل گرفته در بافت قدیم، انعکاسی از یک جامعه است که مفهوم معنادار بودن را به معنی صحیح کلمه در خود دارد و مفاهیمی چون هویت، خوانایی، نمایانی، سازگاری و بسیاری از مفاهیم دیگر از ویژگی‌های این بافت‌ها به شمار می‌رود (حقیقت نائینی و اشرفی، ۱۳۷۴، ۳۹۷).

وجه تمایز بافت تاریخی و بافت قدیم

بافت تاریخی هسته اولیه هر شهر است. قلعه، ارک، کهن‌دژ و آنچه که به عنوان هسته اولیه شهر در زمان‌های پیشین (در ایران قبل از دوره قاجار) ساخته شده، بافت تاریخی نامیده می‌شود؛ به عبارت دیگر بافتی که یادگار قرن‌ها، یعنی از ابتدا تا حال شهرسازی را در خود دارد (شماعی و پوراحمد، ۱۳۸۴، ۸۵) که در حال حاضر به علت توسعه قابل توجهی که طی قرن اخیر روی داده است به صورت جزء کوچکی از ساختار کالبدی شهر درآمد که تا پیش از قرن فعلی هجری شمسی کلیت کالبدی شهر محسوب می‌شده و همه عناصر شهری آن دوران یعنی بازار، مراکز حکومتی، مسجد جامع، مساجد و مدارس دینی، بناهای مسکونی، باغ‌ها و سایر عناصر لازمه شهرهای قدیمی را دارا بوده است (صفا منش، ۱۳۷۶). بافت تاریخی دارای بناها و فضاهایی مشخص و پیوسته است که به خاطر حیاتی معین، که انسان تعیین کننده آن بوده، پیش از عصر جدید و متکی بر مناسبات تولید دستی شکل گرفته و کلیه ویژگی‌های دوران گذشته شهر در ساختار آن منعکس می‌شود. این بافت که ساختاری

و شبکه ارتباطات در کنار یکدیگر موجب تکوین ترکیبی متنشکل از فضاهای پر و خالی موسوم به بافت می‌شود که ترکیبی پویا و زنده است و همواره هم‌زمان با دگرگونی‌هایی که در تعداد و ترکیب سنی جمعیت، نظام طبیعی، اقتصادی، اجتماعی، ارتباطی، ابزارها و دانش فنی و سایر عوامل مؤثر در شکل‌گیری فضاها و عناصر شهری پدید می‌آید، دگرگون می‌شود و در جهت عرضه امکانات و فضاهایی مناسب برای زیست شکل می‌گیرد (سلطان زاده، ۱۳۷۴، ۶۰). طبق تعریف شورای عالی شهرسازی و معماری مراد از بافت، گستره‌ای هم پیوند است که با ریخت شناسی‌های متفاوت، طی دوران حیات شهری در داخل محدوده شهر و یا حاشیه آن در تداوم و پیوند با شهر شکل گرفته باشد. این گستره می‌تواند از بناها، مجموعه‌ها، راه‌ها، فضاها، تأسیسات و تجهیزات شهری و یا ترکیبی از آنها تشکیل شده باشد (شاران، ۱۳۸۴، ۳۵). معمولاً می‌توان با بررسی مراحل رشد و توسعه کالبدی - فضایی شهرها، لایه‌های گوناگون بافت شهر را از یکدیگر تشخیص داد.

در شهرهای تاریخی ایران، بخشی که تا قبل از ورود مدرنیته به ایران شکل گرفته بافت قدیم نامیده می‌شود (شفقی، ۱۳۷۶، ۴۲۷). بافت قدیم در بیشتر شهرها کنار هسته تاریخی شهر شکل گرفته و از نظر هندسه معابر، نحوه قرار گیری ساختمان در کنار معابر، تعداد طبقات ساختمانی، ارتباط ورودی با معبر و مقیاس ساخت و سازها تا حدود زیادی از ویژگی‌های موجود در بافت تاریخی پیروی می‌کند (صفا منش، ۱۳۷۶، ۵۳۹) و اغلب دارای کوچه‌های تنگ و باریک است که یادآور زندگی انسان‌های قبل از دوران صنعتی و عدم نفوذ وسایل نقلیه موتوری می‌باشد (شفقی، ۱۳۷۶، ۴۲۹). طبق تعاریف مصوب شورای عالی شهرسازی و معماری ایران بافت قدیم بخشی از شهر را شامل می‌شود که قبل از سال ۱۳۰۰ هـ -

قومی، خانوادگی و گاه اداری، حرفه‌ای و طبقاتی داشته‌اند (خاکساری و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۸۳). آنچه همواره به شکل بارز در ساخت و استقرار محله‌ها عمل می‌کرد وجه اشتراک‌های اجتماعی، فرهنگی، مذهبی یا اقتصادی بوده (توسلی، ۱۳۸۱، ۱۴۷) و در این میان، جدایی محله‌ها بر اساس تفاوت در عقاید و خصیصه‌های مذهبی یا قومی بیشتر در میان شهرهای بزرگ با جمعیت بیشتر و متنوع‌تر به چشم می‌خورد و در شهرهای کوچک‌تر، عواملی چون تمایز و تفاوت در حرفه‌ها و مشاغل، پایه و اساس تقسیم‌بندی محله‌ها را تشکیل می‌داد. برای پیدایش هر محله، یک حوزه جغرافیایی محدود و منسجم، وابستگی اجتماعی میان گروهی خاص و طراحی شهری خاص برای فضاها و خانه‌های محله لازم بود که موجودیت و دوام محله قائم به وجود آنهاست. در محله‌ها، خانه‌های مجاور واحد همسایگی را می‌ساختند و در شرایط بحرانی این همسایگی باعث تعاون و همیاری می‌شد (خاکساری و همکاران، ۱۳۸۵، ۵).

۱ شکل‌گیری شبکه معابر بر اساس دسترسی پیاده

در گذشته، وسعت شهرها و فاصله میان مراکز گوناگون فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی چنان بود که شهروندان پیاده از یک نقطه به نقطه دیگر می‌رفتند و هرگاه که برای جابجایی افراد یا کالاها از چهارپایان استفاده می‌شد، سرعت و نحوه حرکت به گونه‌ای بود که الزاماً نیازی به متمایز بودن راه‌ها و فضاهای ارتباطی پیاده و سواره از یکدیگر احساس نمی‌شد. حضور و حرکت انسان پیاده یا سواره که هم از جهت مورد و تعداد اندک بود و هم فاقد ارتباط چهره به چهره با پیاده نبود، در آن فضاها و نیز استقرار انواع فضاها و فعالیت‌ها در کنار فضاهای ارتباطی، آنها را به فضا و عرصه بسیاری از فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تبدیل می‌کرد (سلطان‌زاده، ۱۳۸۵، ۱۷). بنابراین ساختار کالبدی- فضایی شهر بر اساس تردد پیاده شکل می‌گرفت و پخش کاربری‌ها متوازن با نیازهای زندگی آن دوران بوده و هیچ مشکلی از نظر تردد در معابر وجود نداشت و می‌توانست پذیرای یک زندگی اجتماعی پویا و فعال باشد، زیرا کوچه‌ها و گذرها به گونه‌ای بودند که امکان ارتباط و برخورد رودررو و تعامل اجتماعی ساکنان را فراهم می‌کرد (صفامنش، ۱۳۷۶، ۵۴۱). در حقیقت، کوچه‌های باریک، بن بست و تودرتو از ویژگی‌های مهم بافت قدیم شهرهای سنتی ایران است که پدیده‌ای است جغرافیایی و اجتماعی و در حقیقت هم جنبه‌های دفاعی داشته و هم از مالکیت یک خانواده یا قوم و زمانی از صنف ویژه‌ای حکایت می‌کرده است (شفقی، ۱۳۷۶، ۴۳۲). از آنجا که شکل و هندسه گذرگاه‌های بافت قدیم به گونه‌ای است که در درجه اول برای حرکت اتومبیل طراحی نشده و فضای باز کافی برای توقف اتومبیل وجود ندارد، دسترسی، عبور و توقف اتومبیل در داخل بافت آسان نیست (صفامنش، ۱۳۷۶، ۵۴۰).

منسجم دارد دارای فضاها و بناهایی است که واجد ارزش فرهنگی، تاریخی، دینی و زیبایی شناختی هستند. در اصل، هویت معماری - شهرساختی هر شهری در هسته تاریخی آن متولد شده، تکوین یافته و تکمیل شده و بازشناسی این هویت فقط در این محدوده از شهر امکان پذیر است (حائری، ۱۳۶۸، ۱۸).

در اغلب شهرها، بافت تاریخی در مقایسه با سایر بافت‌ها سطح اندکی را اشغال کرده و بر اساس ارتباطات پیاده شکل گرفته و از رشد تدریجی برخوردار بوده و به طور نسبی احداث تأسیسات و خدمات شهری با نیازهای ساکنین آن هماهنگ بوده است. بر همین اساس، در این بافت بین کاربری‌های مسکونی و غیر مسکونی (معابر، فضاهای عمومی و تأسیسات و تجهیزات شهری) توازن برقرار بوده است (حائری، ۱۳۶۸، ۲۰). بافت قدیم نیز به صورت یک حلقه پیرامون بافت تاریخی قرار گرفته و از نظر ساختار کالبدی- فضایی مانند هندسه معابر، چیدمان ساختمان‌ها و فضاهای باز، مقیاس و تناسبات اجسام و سطوح از الگوهای موجود در بافت تاریخی پیروی می‌کند (صفامنش، ۱۳۷۶، ۵۳). تفاوت‌های موجود بین بافت تاریخی و قدیم اغلب به تحولات جزئی ایجاد شده در زمینه مصالح ساختمانی، تغییر در مقیاس و نسبت فضاها و ساختمان‌ها به دلیل تغییر آهنگ رشد جمعیت و گاه تغییر برخی فضاها و کاربری‌ها و رهیافت فضاها و کاربری‌های جدید در اثر تحولات اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی محدود می‌شود. در مواردی، این تفاوت‌ها به قدری جزئی و کم‌رنگ است که اغلب هر دو بافت به صورت یک کل واحد قلمداد می‌شوند و تفکیک آنها نیازمند بررسی دقیق می‌باشد. همین امر موجب شده که گاه حتی در ادبیات تخصصی نیز، واژه‌های بافت تاریخی و بافت قدیم به صورت مترادف و هم معنی به کار روند.

۱ ویژگی‌های کالبدی-فضایی بافت قدیم شهر در ایران

تشکیل بافت از واحدهای شهری کوچکتر به نام محله

یکی از ویژگی‌های مهم بافت قدیم شهرهای ایران، تقسیم آن به تعدادی محله است چرا که شهر تاریخی به مثابه یک کل، مرکب از اجزائی به صورت محله بوده است (توسلی، ۱۳۸۱، ۴۹). در کل، در ایران، شهر مجموعه‌ای بوده متشکل از محله‌های متجانس و همگن که بر اساس روابط، مناسبات، شکل و وابستگی‌های قومی، مذهبی، حرفه‌ای یا سرزمینی، در مکانی مشخص مجتمع شده و هویت و اصالت خود را سال‌ها به همین صورت نگاه داشته‌اند و تا قبل از توسعه جدید شهری، به عنوان واحدهای اصلی تشکیل دهنده یا به مثابه سلول‌های شهر سکونتگاه قوم، مذهب یا گروهی خاص به شمار می‌رفت و بیش از هر واحد شهری دیگر، در درون خود همبستگی، یگانگی و همسانی

وجود عناصر کالبدی ارزشمند به مثابه نقاط عطف بافت

مراد از ارزش‌ها، آن دسته از تبلورهای عینی و ذهنی است که خاطره آنها فراتر از دوران خود بوده و به خاطرهای پایدار و تاریخی که بخشی از وجدان قومی و اجتماعی و اعتبار ملی یک جامعه هستند، تبدیل گردیده‌اند. آنچه مسلم است اینکه ارزش‌ها در اشکال و ابعاد متنوعی در شهر نمود می‌یابند و بافت‌ها نیز به اعتبار آنها واجد ارزش شده و بارز می‌گردند. بهره‌گیری از تفاوت‌های میان ارزش‌ها یکی از عوامل مؤثر در تشخیص و تمایز میان بافت‌هاست (مهندسان مشاور شاران، ۱۳۸۴، ۵۸). بافت قدیم شهرها اغلب دارای نمادهایی است که از تعلق خاص بین انسان‌ها و فضای کالبدیشان حکایت می‌کند. این بافت در واقع یادگار اندیشه، هنر، خلاقیت و نبوغ انسان‌هایی را دارد که در گذر زمان در پیوند با محیط ایجاد نموده‌اند. وجود این بافت و عناصر موجود در آن، بیانگر هویت معماران، شهرسازان، فرهنگ، هنر و اندیشه مردمان آن شهر است. اغلب میراث‌های تاریخی هر شهر را در بافت قدیم آن باید جستجو کرد؛ میراث‌هایی که در واقع مراکز مذهبی - فرهنگی، تجاری - بازرگانی و سیاسی در شهر بودند که به دلیل داشتن قدمت تاریخی و ارزش معماری - فرهنگی، اکنون بخشی از میراث فرهنگی بوده و کانون توجه هستند. این عناصر ارزشمند معماری، از طرفی به دلیل داشتن نقش در شکل‌گیری هویت تاریخی - فرهنگی شهر هرگز قابل جایگزین کردن یا تغییر دادن نیستند و از طرف دیگر، چون این عناصر همواره به مثابه نقاط عطف در روند شکل‌گیری و توسعه ساختار کالبدی - فضایی شهر عمل می‌کردند و عمدتاً در مجاورت محورهای اصلی تردد و میدان‌های اصلی استقرار یافته‌اند، اغلب هرگونه مداخله در شبکه‌های تردد و فضاهای شهری یا به طور کلی بافت شهر را با مشکلات اساسی مواجه می‌کنند (حیدرتاج، ۱۳۸۲، ۴۹).

شکل‌گیری سافت‌ار کالبدی بر اساس هندسه نرم و ارگانیک

بافت قدیم شهرها اکثراً به صورت ارگانیک توسعه یافته و رابطه بین فضاها و عناصر شهری یک رابطه کمابیش طبیعی ولی سازمان یافته و منظم است، زیرا نحوه شکل‌گیری فضاها و عناصر شهری در کنار هم، تحت تأثیر الگوهای رفتاری و فرهنگ مردم جامعه قرار داشت و شهرهای تاریخی مانند بسیاری از شهرهای امروز با یک آهنگ سریع و شتابان و تحت تأثیر نیازهای آنی گروه‌های مختلف شکل نمی‌گرفتند، بلکه در حالت معمول، هماهنگ با نیازهای مادی و معنوی جامعه و با رشد و توسعه تدریجی پدید می‌آمدند و تغییر شکل‌های لازم را می‌پذیرفتند (سلطان زاده، ۱۳۸۵، ۱۹). در نتیجه دارای هندسه‌ای نرم،

طبیعی و آزاد هستند و هرگز از اشکال و ابعاد تکراری، هم شکل و یکنواخت در ساخت آنها استفاده نشده است. آنچه که این گونه بافت‌ها را هماهنگ و وحدت یافته می‌کند یکسان بودن روحیه کلی حاکم بر ساخت شهر و الگوهای فرهنگی و فنی حاکم بر معماری آنهاست. این بافت‌ها کاملاً به صورت ارگانیک، در پیوند با منابع و محیط طبیعی، اجتماعی و اقتصادی خود و با مشارکت مردم شکل گرفته، توسعه یافته و بدون طراحی و در طول زمان تکوین یافته و هندسه آنها کاملاً حاکی از این روند طبیعی و تدریجی است، گویی این بافت بی‌نیاز از روش‌های طراحی بوده است (منصوری، ۱۳۷۴، ۳۸۱).

وجود هماهنگی از نظر مقیاس، تناسبات و ومدت بصری ابعاد و سطوح

مقیاس ساخت و ساز در بافت قدیم شهرها اغلب از نوع خرد است، زیرا ساختمان‌ها اغلب کوچک و کم ارتفاع هستند و هر خانه از تعدادی حجم که در اطراف حیاط ساخته شده‌اند تشکیل شده است. در عین حال در بافت قدیم، حیاط که یک حجم توخالی (منفی) است در قلب خانه قرار دارد و نسبت به حجم‌های ساختمانی که اطراف آن ساخته شده‌اند اولویت دارد. به همین دلیل است که شکل فضاهای شهری در بافت قدیم حالت تو در تو دارد و در نتیجه، فضای شهری چه در کوچه‌ها، گذرها و چه در داخل خانه‌ها بیشتر به صورت ترکیبی از پوسته‌های ساختمانی تجربه می‌شود تا احجام ساختمانی (صفا منش، ۱۳۷۶، ۵۱۶). از طرفی، در گذشته، استفاده از مصالح بومی موجب وحدت و هماهنگی سطوح خارجی بناها می‌شد. در بیشتر شهرهای کشور به خصوص شهرهای نواحی مرکزی و جنوبی، سطح خارجی دیوارها توسط خشت، آجر و کاهگل پوشانده می‌شد و به این ترتیب مجموعه‌های معماری و شهری از وحدت و هماهنگی در رنگ و جنس سطوح برخوردار بودند، زیرا تفاوت موجود بین رنگ و جنس مصالح مزبور چنان زیاد نبود که مانع وحدت و یکپارچگی آنها شود (سلطان زاده، ۱۳۸۵، ۶۴).

همچنین، از بررسی تاریخی برخی شهرها نیز چنین بر می‌آید که سکنه آنها ضابطه‌هایی در زمینه احداث بناهای عمومی و شخصی، راه‌های ورودی اصلی و گذرهای فرعی، شبکه‌های خدمات‌رسانی و توزیع منابع و مخازن مایحتاج مصرفی شهر و نظایر آن داشته‌اند و خود را موظف به انجام آن می‌دانسته‌اند. هیچ شهروندی حق نداشته که، چه در ارتفاع و چه در پهنای خانه‌ای که می‌خواسته بنا کند، از اندازه‌هایی توافق شده به منظور زیباسازی شهر، فراتر رود و یا کاستی‌هایی چشمگیر اعمال کند. رنگ بناها و مصالح آنها، آهنگ پنجره‌گذاری‌ها و علامت‌های مشخصه هر بنا نیز نمی‌توانسته بی‌توجه به آنچه که به‌عنوان سنت در آن شهر رایج بوده، تعیین شود و در معرض دید قرار گیرد (فلامکی، ۱۳۸۵، ۸۵).

تأثیرپذیری از یک محور مرکزی فعال

اساس استخوان بندی ساختار کالبدی-فضایی شهرهای قدیم ایران عمدتاً به صورت یک محور مرکزی بوده که هسته‌هایی به مثابه نقطه‌های عطف محور در طول آن استقرار می‌یافت. این هسته‌ها در دوران مختلف تاریخی از پی یکدیگر آمده و در مجموع ظهور هر هسته جدید، هسته‌های قدیمی را از بین نبرده است. بررسی عناصر تشکیل دهنده ساختار کالبدی- فضایی شهرها نشان می‌دهد که در اکثر موارد محور خطی به صورت بازار در مسیر اصلی‌ترین ارتباط شهر با دیگر شهرها نمود یافته و هسته‌ها و نقطه‌های عطف محور توسط یک میدان مرکزی که در اطراف آن بناهای اصلی حکومتی، مذهبی و تجاری استقرار می‌یافت، شکل گرفته است. علاوه بر هسته‌های اصلی واقع بر محور مرکزی، هسته‌های فرعی دیگری نیز در بافت قدیم وجود دارند که مرکز محله‌ها را تشکیل داده و در مقیاس‌های مختلف عمل می‌کنند. این مراکز توسط راسته‌هایی به یکدیگر وارد شده و در نهایت از طرفی به محور اصلی شهر و از طرف دیگر به دروازه‌های شهر اتصال می‌یابند. مجموعه محور مرکزی شهر، نقاط عطف آنها، مراکز محله‌ها و راسته‌ها، تار و پودی را به وجود می‌آورند که ساختار شهری منسجمی را سبب می‌شود.

پیش فضاها شهری و عمومی بر اساس روابط اجتماعی

فضای شهری یکی از عناصر اصلی ساختار هر شهر است که همراه با تاریخ یک ملت در ادوار مختلف به وجود می‌آید، شکل می‌گیرد و دگرگون می‌شود. این عنصر مهم که فعالیت‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی یا سیاسی همواره در آن جریان داشته، همیشه با قلب شهر می‌تپیده و سرگذشت شهر را رقم می‌زده است (توسلی و بنیادی، ۱۳۸۶). از طرفی، شهر مکان زندگی مردمی است که تحرک، رمز تشکل، توسعه و استمرار زندگی آنان است. تحرک در فضای اجتماعی و اجتماعی- فرهنگی، تحرک در فضای اقتصادی و اقتصادی- اجتماعی و تحرک در فضای مکانی. این تحرک‌ها در کلیه مکان‌ها، محیط‌ها و فضاها شهر اثر ملموس می‌گذارد و سازنده شکلی جدید از معادله روابط شهری است که هیچ‌گاه پایدار نمی‌ماند (فلامکی، ۱۳۸۵، ۱۹). در شهر کهن، موقعیت فضاها شهری مختلف بسته به چگونگی ارتباط بین آنها، نحوه حضور و تعامل انسان‌ها و انتظارات کارکردی انسان از آن فضاها تعیین می‌شده به طوری که این فضاها، ضمن رفع نیازهای فضایی- اجتماعی جمعیت، به فراخور محیطی که در آن قرار داشتند از مناسب‌ترین موقعیت کالبدی و بهترین جایگاه ذهنی بر خوردار بودند. چگونگی مکانیابی چنین فضاهایی از نظر نظام بوم شناختی منطقه نیز قابل تأمل و بررسی است.

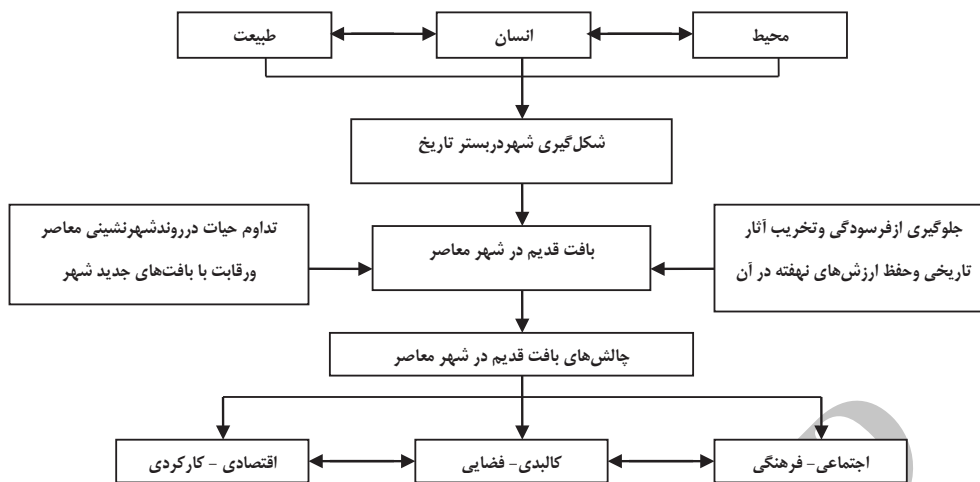
تأثیر تمولات معاصر در ساختار کالبدی-فضایی بافت قدیم

تغییر و تحول بخشی از ماهیت شهر است و تمام شهرها، در طول حیات شان انواع تغییرات و تحولات را پشت سر گذاشته‌اند. این تحولات و تغییرات چه ناشی از عوامل طبیعی و غیرانسانی باشد و چه ناشی از عوامل انسانی، مهم‌ترین بخش از تاریخ یک شهر است. گاهی تصور می‌شود تغییر، زمان را با شتاب و سرعت و به‌طور جهشی طی می‌کند و چهره، سیما و کالبد شهر را دگرگون می‌کند؛ گویا همه چیز از میان رفته و حیاتی نو در جریان است. گاهی نیز به نظر می‌رسد تغییر به‌طور آرام و پیوسته زمان را طی کرده و از آن عبور کرده است. در هر دو حالت، تغییر ردپایی را در ساختار کالبدی- فضایی شهر بر جای می‌گذارد و تحولی ژرف در زندگی و حیات آن ایجاد می‌کند؛ چه به صورت ترقی و چه به صورت فرسودگی (فلامکی، ۱۳۸۵، ۱۷۹). امروزه در شهرهای ایران، از یک سو فعالیت‌هایی که ریشه در تاریخ دارد و با کندی تحقق می‌یابد فضای شهر را مشروط کرده و از سوی دیگر، فعالیت‌هایی رایج که با توصیف و تعبیری جهانی بر شهر سایه افکنده است. به عبارت دیگر، در ایران، قبل از اینکه اقتصاد ملی صنعتی شود، شهرها اقداماتی را شروع کردند که پیشتر در کشورهای صنعتی مرسوم شده بود و شهرهایی که قبلاً ساختار کالبدی- فضایی پویایی داشته‌اند، در حال حاضر فضای کالبدی را به منظور جابگویی به بازار تولید می‌کنند (فلامکی، ۱۳۸۴، ۱۳۲). نمود و ظهور این تحولات در بافت قدیم شهرها ملموس تر از سایر بخش‌ها عواقب منفی داشته و نتایج آن بیشتر قابل درک و مشاهده است.

از طرفی در اکثر قریب به اتفاق شهرها به ندرت می‌توان اثرات عوامل اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی- کارکردی در ساختار کالبدی- فضایی را از یکدیگر تفکیک کرد و آنچه که در بافت قدیم شهرهای تاریخی ایران به عنوان ویژگی‌های کالبدی- فضایی در طی قرن‌های متمادی شکل گرفته بود محصول تعامل با ساختار اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی- کارکردی شهر با محوریت انسان بوده که بستر لازم برای یک زندگی انسانی را خلق می‌کرد. در گذشته، به دلیل پیوستگی و پویایی مراحل تحول شهر، ساختار کالبدی- فضایی شهر نیز هماهنگ با ساختار اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی- کارکردی در مسیری مثبت و رو به ارتقا متحول می‌شد و تعامل انسان و محیط تعاملی سازنده بود که نسل به نسل بر قدرت و کیفیت آن افزوده می‌شد. اما پس از انقلاب صنعتی و تحولات ناگهانی و شتاب‌زده در زندگی شهری، ساختار کالبدی- فضایی شهر قدرت هماهنگی با تحولات جدید را از دست داد و علی‌رغم دارا بودن نقاط قوت، ویژگی‌های مثبت و نتایج تعامل سازنده انسان و محیط، به دلیل عدم هماهنگی با تحولات

جدول ۲. نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدهای بافت قدیم شهر در ایران

عوامل		کالبدی - فضایی
عمل درونی	نقاط قوت	<ul style="list-style-type: none"> - وجود عناصر، بناها و آثار تاریخی ارزشمند در نقاط عطف بافت - وجود مجموعه‌ها و فضاهای شهری با خصوصیات تاریخی - فرهنگی - وجود محورها، معابر و محیط‌های شهری فعال و هماهنگ با زندگی روزمره - سازگاری الگوهای کالبدی - فضایی بافت با شرایط اقلیمی منطقه
	نقاط ضعف	<ul style="list-style-type: none"> - فرسودگی کالبدی و کارکردی عناصر به‌وجود آورنده بافت و وجود بناهای تخریبی، متروک و خالی - دسترسی محدود به دلیل ابعاد و تناسبات ساختار کالبدی - فضایی بافت و وجود دسترسی‌های نامناسب و مشکلات ناشی از تردد در معبرها - وجود زمینه جدایی و انفکاک بافت قدیم از بافت شهری حاشیه آن - عدم هماهنگی بصری ساخت وسازهای جدید با بناهای تاریخی و ایجاد جداره‌های نامناسب - محدود بودن کانون‌ها و مراکز اقامتی و پذیرایی لازم برای جهانگردان و گردشگران - تراکم بالای فعالیت‌های تجاری - خدماتی و فشار مضاعف آن بر بناها، معابر و فضاهای شهری - عدم بهره‌مندی از امکانات مناسب شهری، ترکیب ناهمگون و ناسازگار فعالیت‌ها و توزیع نامتعادل کاربری‌ها
عمل بیرونی	فرصت‌ها	<ul style="list-style-type: none"> - محدود شدن واگذاری زمین در شهر و افزایش جاذبه تملک املاک و بناهای فرسوده و نوسازی آنها در بافت قدیم - امکان جذب جهانگرد و گردشگر به دلیل وجود عناصر تاریخی و ارزشمند شاخص و با هویت - افزایش توجه به بافت قدیم شهرها در محافل علمی و فرهنگی
	تهدیدات	<ul style="list-style-type: none"> - برنامه‌ریزی شهری نامناسب در توسعه شهر و انفکاک بافت قدیم از شهر - عدم وجود الگوهای مناسب برای بازسازی، نوسازی و مدیریت بافت قدیم - نبود الگوهای مناسب برای ساخت و ساز در بافت قدیم - تمایل نظام مدیریت شهری برای حمایت از ساخت و ساز در مناطق جدید شهر - عدم هماهنگی سازمان‌ها در ارائه خدمات شهری به بافت قدیم
اجتماعی - فرهنگی		
عمل درونی	نقاط قوت	<ul style="list-style-type: none"> - فعال بودن مدارس، حوزه‌های علمی، مساجد و تکایا در مراکز محلات بافت قدیم - وجود توان و فرهنگ وقف در مرمت بناها و آثار تاریخی - وجود شریان‌های پیاده با ارزش‌های تفریحی - گردشگری - وجود مراکز مربوط به فعالیت‌های تجاری - خدماتی سنتی
	نقاط ضعف	<ul style="list-style-type: none"> - سکونت افراد و گروه‌های اجتماعی سطح پایین و سکونت گروه‌های اجتماعی برهکار و کج رو - مهاجرت ساکنین اولیه به خارج از بافت قدیم و به حال خود رها شدن بناهای مسکونی - از دست رفتن کارکرد اصلی مسجد جامع و بازار و انتقال این کارکردها به خارج از بافت قدیم - مشکلات ارت و مالکیت واحدهای مسکونی - از بین رفتن کارکرد های اجتماعی - فرهنگی و کاهش پویایی و حضور انسان و فعالیت‌های انسانی در فضاهای شهری
عمل بیرونی	فرصت‌ها	<ul style="list-style-type: none"> - امکان برنامه‌ریزی برای فعالیت‌ها و مراسم فرهنگی، اجتماعی و مذهبی - امکان جذب جهانگرد و گردشگر
	تهدیدات	<ul style="list-style-type: none"> - وجود نظر منفی در بین شهروندان جهت سکونت در بافت قدیم - جاذبه محدود سکونت برای گروه‌های مختلف اجتماعی در بافت قدیم - رویکرد نامشخص و نامعلوم از طرف مجامع برنامه‌ریزی و طراحی شهری جهت احیاء و نوسازی بافت قدیم - عدم وجود اجماع نظر مشترک بین مدیران توسعه شهری در جهت احیاء و توسعه بافت قدیم - علاقه مفرط شهروندان و ساکنان شهر به دسترسی مستقیم اتومبیل به واحدهای مسکونی - عدم تمایل مردم و موسسات فرهنگی برای فعالیت در بافت قدیم
اقتصادی - کارکردی		
عمل درونی	نقاط قوت	<ul style="list-style-type: none"> - وجود محورهای تجاری - خدماتی متعدد در ستون فقرات بافت قدیم - وجود عناصری متعدد جهت جذب گردشگر در ستون فقرات شهر و مراکز محلات - جاذبه فراوان محورهای تجاری در قسمت ویژه‌ای از ستون فقرات شهر
	نقاط ضعف	<ul style="list-style-type: none"> - از دست دادن کاربری بسیاری از عناصر کالبدی بافت قدیم - از دست دادن کاربری اولیه اکثریت عناصر ساختاری بافت قدیم و عدم جایگزینی فعالیت جدید به جای آنها - متروکه شدن بسیاری از عناصر مرکز محلات بافت قدیم - تجمع واحدهای تجاری در بخش مرکزی بافت قدیم و اشباع خیابان‌ها و شبکه ارتباطی از وسایل نقلیه در مواقع خاصی از روز - عدم وجود مراکز تأمین نیازهای خاص گردشگران و جهانگردان
عمل بیرونی	فرصت‌ها	<ul style="list-style-type: none"> - تمرکز و توجه نظام برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری به بناهای تاریخی به عنوان قابلیت‌ها جذب درآمد
	تهدیدات	<ul style="list-style-type: none"> - بازده پایین اقتصادی ساخت و ساز نسبت به سایر بافت‌ها - به وجود آمدن فروشگاه‌های بزرگ و تغییر مرکزیت ثقل تجاری شهر از بازارهای بافت قدیم به فروشگاه‌های بافت جدید

شکل ۳. چگونگی تأثیر تحولات معاصر در ساختار بافت قدیم

فهرست مراجع

- توفیقی، مسعود. (۱۳۷۶). توسعه شهری و منطق‌گریز از بافت قدیم شهر سبزوار. مجموعه مقالات بافت‌های شهری. همایش تخصصی بافت‌های شهری. (۲۹-۳۰ مهر). وزارت مسکن و شهرسازی. مشهد مقدس.
- توسلی، محمود. (۱۳۸۱). ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران. (ویرایش ۴). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- توسلی، محمود؛ و بنیادی، ناصر. (۱۳۸۶). طراحی فضای شهری. (ویرایش ۲). تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- حائری، محمدحسین. (۱۳۶۸). خدمات شهری در بافت‌های تاریخی. مجموعه مقالات بافت‌های شهری. همایش تخصصی بافت‌های شهری. (۲۹-۳۰ مهر). وزارت مسکن و شهرسازی، مشهد مقدس.
- حقیقت‌نائینی، غلامرضا؛ و اشرفی، مهناز. (۱۳۷۴). بررسی مفاهیم و ارزش‌های معماری و شهرسازی در بافت قدیم نائین. مجموعه مقالات تاریخ معماری و شهرسازی ایران. کنگره ملی تاریخ معماری و شهرسازی ایران. (۱۲-۷ اسفندماه). کرمان: ارگ بزم.
- حیدرنتاج، حمید. (۱۳۸۲). خدمات شهری در بافت‌های تاریخی شهرها. ویژه‌نامه میراث فرهنگی و مدیریت شهری ضمیمه ماهنامه شهرداری‌ها، ۵۴.
- خاکساری، علی؛ شکیبامنش، امیر؛ و قربانیان، مهشید. (۱۳۸۵). محله‌های شهری در ایران. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۷۴). نائین شهر هزاره‌های تاریخی.

اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی- کارکردی با بحران و مشکل مواجه شد. شکل زیر روند کلی تأثیر این تحولات و چالش‌های فراروی بافت قدیم شهر را نشان می‌دهد.

نتیجه‌گیری

این باور که بافت قدیم برای نوع خاصی از زندگی، معیشت و روابط اجتماعی شکل گرفته و با آهنگ زندگی، نیازها و قانونمندی‌های اقتصادی و اجتماعی امروز انطباق ندارند، می‌تواند باور درستی باشد اما این نتیجه‌گیری که اساساً توانایی هماهنگ شدن با زندگی و شرایط امروزی را ندارد و باید از صحنه زندگی شهری حذف شده و جای خود را به بافت‌های جدید بسپارد، نتیجه‌گیری قابل قبول و قابل دفاعی نیست. هم تخریب بافت قدیم و هم نگرش موزه‌ای به حفظ و مرمت آن به عنوان میراثی مربوط به گذشتگان راه‌حلی تک‌سویه است. راه‌حل اول به نابودی آثار تاریخی و راه حل دوم به تهی شدن فضاهای کالبد قدیم از زندگی جدید خواهد انجامید. اما راه حل سومی نیز می‌تواند وجود داشته باشد که مبنی بر شناخت جنبه‌های مثبت و قابلیت‌های بافت قدیم و انطباق کالبد قدیم و زندگی جدید باشد که علاوه بر تجدید حیات بافت به دلیل دارا بودن ارزش‌های غیر قابل جایگزینی، افق‌های جدیدی را فراروی زندگی شهری می‌گشاید. اما اینکه این انطباق چگونه باید انجام شود پرسشی است که پاسخ به آن مستلزم شناختی جامع و دقیق از قابلیت‌ها، نقاط قوت و ضعف بافت قدیم همراه با فرصت‌ها و تهدیدهای فراروی آن در سه محور کالبدی- فضایی، اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی- کارکردی به صورت توأم است که تلاش شده در جدول زیر (SWOT) این شناخت ارائه گردد.

- تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۹. سلطان زاده، حسین. (۱۳۸۵). *فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران*. (ویرایش ۳). تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۱۰. شاران، مهندسان مشاور. (۱۳۸۴). *راهنمایی شناسایی و مداخله در بافت‌های فرسوده*. تهران: انتشارات ایده پردازان فن و هنر.
۱۱. شفقی، سیروس. (۱۳۷۶). *شناخت بافت‌های قدیم شهر*. مجموعه مقالات بافت‌های شهری. همایش تخصصی بافت‌های شهری. (۲۹-۳۰ مهر). وزارت مسکن و شهرسازی. مشهد مقدس.
۱۲. شمعی، علی؛ و پور احمد، احمد. (۱۳۸۴). *بهبودی و نوسازی شهری از دیدگاه علم جغرافیا*. (ویرایش ۱). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۳. فلامکی، محمدمنصور. (۱۳۸۴). *نوسازی و بهبودی شهری*. (ویرایش ۲). تهران: انتشارات سمت.
۱۴. فلامکی، محمدمنصور. (۱۳۸۵). *فارابی و سیر شهروندی در ایران*. (ویرایش ۲). تهران: نشر فضا.
۱۵. کلاتری، حسین؛ و پور احمد، احمد. (۱۳۸۴). *فنون و تجارب برنامه‌ریزی مرمت بافت تاریخی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
۱۶. صفامنش، کامران. (۱۳۷۶). *پیشنهادی برای روش طراحی نوازی در بافت‌های قدیمی*. مجموعه مقالات بافت‌های شهری. همایش تخصصی بافت‌های شهری. (۲۹-۳۰ مهر). وزارت مسکن و شهرسازی. مشهد مقدس.
۱۷. منصوری، بهروز. (۱۳۷۴). *تقابل بین منطق ساختاری بافت‌های سنتی و روش برخورد با آن*. مجموعه مقالات تاریخ معماری و شهرسازی ایران. کنگره ملی تاریخ معماری و شهرسازی ایران. کرمان (۱۲-۷ اسفندماه): ارگ بم.

Archive of SID